

Коли зав'язалася бійка між гайдамаками й червоногвардійцями, то до гайдамаків прийшло два учні сьомого класу К-ської гімназії й запропонували свої послуги. Їх прийняли з радістю, бо людей було мало, дали їм по винтовці, дали ремінний пас з набоями, й учні стріляли, вартували, носили крадькома з вокзалу кулеметні стрічки, спали й їли, як справжні козаки.

Гайдамаки бились чотири дні напружено й з запалом, а однієї ночі старшина, побачивши, що справа програна, звеліла тихенько виступити з міста; вкупі з ними виступили й два учні сьомого класу.

Перший з них був високий на зріст, кремезний юнак, з кучерявим розкішним волоссям, орлиним носом, похмурий і мовчазний. Він пристав до гайдамаків того, що чув, нібито в них багато зброї, й хотів здобути собі пістоля. Тоді серед учнів старших класів була мода носити з собою до школи пістолі, баришувати ними й гратись на лекціях. Пістоль коштував дорого, а у похмурого юнака з орлиним носом завше бракувало грошей, і він не міг його собі купити. Але з першого ж кроку юнакові не пощастило: йому дали гвинтівку, а пістоля, не дивлячись на його найенергійніші заходи, не довелося одержати. Через це він зробився ще більш мовчазним і хотів уже кинути гайдамаків, але відступили вони так несподівано, що він не потрапив уже проскочити непомітно додому.

Другий учень був невисокий, худий і слабосилий. Він прийшов до гайдамаків того, що був зовсім розчарований у житті й навіть серйозно думав про самовбивство, йому так обридло своє безсиле тіло, своя худорлявість, випнуті маслаки на обличчі, що він сумував іноді довго й болісно, іноді плакав і проклинав усе на світі вродливе й чудове. Коли він думав про своє життя й життя взагалі, то воно здавалось йому маленьким, нікчемним і тонким, як він сам. Бог, до якого звертався він з гарячими моліннями, не допомагав йому й тільки мовчки дивився з величного і темного образу. Він хотів проклясти й Бога, але не повернувся язик.

Першого учня звали Василем, другого — Олесем. Але про ймення їх ніхто не спитав, і коли до них звертались, то просто казали: "Ви".

Коли рідне місто, де були батьки, школа, знайомі, темніло вже ззаду невиразною плямою, над котрою манячили високі фабричні комини, що, здавалось, зараз упадуть і віллються в загальну темряву, Василь похмуро сказав:

— Вже відступили.

Олесь, котрому було боляче кидати рідні місця, батьків, яких він любив і котрі його любили, змахнув непросту сльозину й радісно підтакнув:

— Авжеж відступили.

Спереду дивилась на них снігом крита рівнина, велична, як влада. Люди йшли, сунулись уперед, а вона відходила назад спокійно й задумливо. Рівнина мовчала; жодного згуку не було чути, люди ступали тихенько й не розмовляли, щоб не порушити тиші. Навкруги під проміннями місяця синіли сніги, й здавалось, що це перед очима не снігова рівнина, а безкрає глибоке море. Від цієї думки робилось трошки моторошно, й люди горнули один до одного.

— Дай цигарку,— попрохав Олесь.

— Далеко доставати,— відповів Василь, нахилився, взяв пригоршнею снігу й почав поволі жувати його.

Олесь хотів спитати ближчого гайдамаку, куди вони всі йдуть, але мовчання снігів скувало йому губи, гнітило його, й йому хотілось плакати. Він оглянувся назад: міста вже не було видно й ззаду стало вже так само синьо, як і спереду. Олесь напруженням волі примусив себе не заплакати.

Вдома Олесь звичайно вставав пізно, бо вчилися в його школі після обіду, і в одній білизні підходив до свічада, котре вважав за єдиного вірного і правдивого приятеля. Тут він починав ретельно дивиться на себе з ненавистю й презирством, не минаючи ні одного клаптика своєї жовтої шкіри. Сорочки він ніколи не застібав, і тому було видко худі, як дошка, груди, на котрих випинались смугами ребра. Шия була довга, тонка, й на ній незграбно сиділа висока голова. Олесь вдивлявся в своє обличчя, й воно здавалось йому плямою, одноманітною, невиразною й рівною. Не було помітно ні носа, ні очей, ні рота. Він одходив тоді трохи далі від свічада й показував сам собі язика; потім напружено вдивлявся, стискував кулаки, сварився довго й зосереджено, вкладаючи в цей жест всі свої сили, й шепотів придушено:

— У, проклятий, проклятий.

Олеся не любили дівчата, певніше, не помічали його; це було образливо й жорстоко. Він був не дурний, але й не дуже розумний; розумний, власне, остільки, щоб розуміти, що він поганий, нецікавий і нікому не потрібний. Товариші ставилися до його чудно; коли він приходив до класу, то вони весело тискали йому руку, а потім зразу ж забували про його. Коли він підходив до гурту під час якоїсь розмови чи наради, то балачка провадилась так само, нібито ніхто й не підійшов. До сьомого класу він цього не помічав, а тепер помітив одразу й зрозумів, що він непотрібний. Від свідомості своєї непотрібності він мучився й плакав.

З "квітами й вершками" класу він не міг зійтися й пристав до "камчатки". Тут, щоб бути прийнятим до гурту, вимагалось тільки знання масних анекдотів. Для того щоб не відставати від "камчатки", Олесь попросив повести й його до повії, до котрої ходила вся доросла частина класу. Його повели, й він впірнув в bagno розпусти, впірнув увесь з головою, ногами, душею. З огидою згадував Олесь маленьку кімнатку, в котру налізало одразу чоловік з п'ять; в кімнаті перед іконою завше блимала лампадка і за ситцевою заслоною стояло ліжко. Кожної суботи Олесь ходив туди з співучнями, захльобувався й потопавав.

А вдома, на самоті, проклинав усе: й співучнів, і повію, й життя.
Молився він довго й часто, але Бог не міг або не хотів йому допомогти.

Коли гайдамаки прийшли в найближче село, то Василь сказав:

— Я вертаюсь додому.

В його кишені лежав пістоль, хоч і не дуже гарний, але все-таки пістоль, із котрого можна було стріляти й котрий можна було продати в скрутну хвилину.

— А я далі йду,— одмовив Олесь.

Він хотів попрохати Василя зайти до батьків і переказати, що він, Олесь, живий і здоровий, бо він знав, що батьки його дуже люблять і зараз помирають від туги, але подумав, що це слабодушність, і нічого не переказав.

День перебули в селі, а вночі знову пішли далі. Знову мовчали синюваті сніги, мовчали люди й земля. Серце Олеся колотилось турботно, але згук його був порожній і розгублений. А в грудях скупчувалися важкі хмари, підступали до горла поволі й рішуче, душили, лоскотали, але Олесь напруженням волі опанував себе й не плакав.

Олесь уже третій день відступав з гайдамаками з міста. Чого він пристав до гайдамаків, а не червоноармійців,— він і сам не знав. Він тільки постановив полізти туди, де вбивають.

Як вирушили з міста, гайдамаків залишилось щось біля сотні чоловіків. В надії сполучитись з вільними козаками околишніх сіл, вони прямували на велике село Мартинівку, де був збірний пункт вільного козацтва. Коли ж гайдамаки підступили до села, то виявилось, що вільні козаки самі роззброїлись під впливом чуток про успіхи червоногвардійців, а також і тому, що місцеві селяни схилились на бік більшовиків. Селяни

навіть не пустили гайдамаків у село, щоб не накликати на себе помсти червоногвардійців. Даремно отаман загону, вродливий і кремезний осавул Дудник, переконував їх озброїтись і сполучитись з ними, щоб укупі боронити інтереси "нашої рідної України". Селяни згоджувались, що боронити Україну треба, але озброїтись не хотіли і в село не пустили. Гайдамакам нічого не залишилось, як повернути від села.

— Ось вам і українці,— казав Дудник козакам, що оточували його навкруги, пересипаючи свою промову московською лайкою. — Дочекались допомоги! Що ж, хлопці, мабуть, по домах. Поодинці, щоб червоногвардійці не перебили. Хто хоче, хай зараз іде, а хто не хоче, хай піде з нами переночувати в маєток. Тут за п'ять верстов. Ну, рушайте.

Рушили. Олесь уже ледве тяг ноги. Він шкодував, що не пішов до червоногвардійців. Ті хоч б'ються, грабують, а ці лише відступають без бою, та ще й до того розходяться.

Ноги боліли страшенно. Як переходили через якусь маленьку річку, Олесь провалився на льоду, й черевики, хоч він їх і сушив на вогнищі, зробились шкарубками, тісними й немилосердно терли ноги. Останній час він робив так: спершу йшов швидко й випереджав усіх, потім лягав на сніг і спочивав; коли його наздоганяли вже останні, то він знову біг уперед і лягав. Інакше він не здолав би йти. Руки зовсім задубіли від морозу, й пальці ледве ворушились. Важка гвинтівка й харчі різали плечі. Кілька разів він хотів залишитись по дорозі, й тільки кепкування гайдамаків, людей, схожих на волів, примушували його залишитись. Олесеві не хотілося бути слабкішим од усіх. Потім і становище гайдамаки по своїй охоті вимагало від його особливої щирості.

Гайдамаки ставилися до нього з легеньким презирством. Вони майже не розмовляли з ним. Тільки один, подивившись на гарну смушеву шапку Олесь, запропонував йому мінятись. Олесь з радістю взяв його потерту, засмальцьовану шапку й віддав свою. Він був радий зав'язати з ними які-небудь стосунки, але нічого не міг знайти спільного з цими похмурими людьми. Так само, як і в класі, тут він був непотрібний і самотній.

Нарешті прийшли до маєтку якогось дідича, котрий давно вже забіг безлиху з дому, щоб не зарізали селяни, й зайняли головний будинок. Наварили каші, повечеряли. Наготували кулемет, поставили варту й залягли спати. Олесь давно не спав уночі, та ще й у хаті. Простеливши шинелю, він з раюванням простягся на підлозі. Душі було також спокійно, як і тілові. Олесь позіхнув і почав гадати про те, куди йому йти звідціль. Грошей було мало, а додому далеко. Може, хто з козаків буде в місто вертатись, то вкупі й підуть. Промайнуло обличчя матері, й зробилось важко. Потім Олесь заснув.

Прокинувся він від стрілянини. Не розібравши, що коїться, Олесь хотів вибігти надвір, але почув, що там наввипередки тьохкали два кулемети. Хтось гукнув йому:

— Ей, ти! Годі спати! Червоногвардійці!

Це слово прочумало Олеся. Він обережно взяв гвинтівку й поплазував по підлозі до виступу стінки, бо кулі вже почали бити шибки, залітаючи в кімнату. Олесь сховався за виступом і, висуваючись обережно, почав стріляти крізь вікно. Серце тіпалось швидко, і думалось про те, як би швидше й зручніше встромляти обойми. Одного разу струмок кулеметний залетів у кімнату й заторохтів по стінці. Олесеві захотілось виплигнути із схованки під кулі, але струмок раптом зник. Кулі свистіли понад самим виступом, і було вже небезпечно стріляти. Одна з куль дряпнула Олеся по руці й розірвала рукавичку.

— Добре, та мало,— посміхнувся він.

Зненацька стрілянина почала стихати. Чути було вигуки: "Ми здаємось! Годі стріляти! Хлопці, кидай зброю!"

— Це наші здалися. От і фінал бою.

Олесь неодмінно хотів іти в атаку, а бій скінчився. Це викликало в ньому чуття глибокого незадоволення. Він шпурнув рушницю й вийшов надвір. Будинок був очеплений червоногвардійцями, й вони відбирали у гайдамаків зброю. Старшини й гайдамацький писар були пов'язані; кілька червоногвардійців розпитували щось у отамана, а той мовчав і дивився убік. Олесеви за гомоном не було чути, що саме вони питають, але було видно, що червоногвардійці починають звірити. Один із них ударив Дудника по щоці. Той стиснув зуби й зробив крок уперед; навкруги все стихло.

— За що це вони його? — спитав Олесь гайдамаку, котрий стояв поруч з ним.

— Та він, як усі здались, ще стріляв із кулемета й забив їхніх чоловік з шість.

— А нащо було здаватись? Їх же небагато.

Гайдамака низнув плечима й одвернувся.

"Запорожці!" — подумав з презирством Олесь.

А тим часом червоногвардійці почали гукати:

— До стовпа його, до стовпа!

Отамана потягли й поставили біля стінки. Чоловік з десять червоногвардійців одійшло від його кроків на кілька й націлились. Олесь зрозумів, що отаман уже загинув і він нічим не може допомогти йому. Він подивився на Дудника й здивувався його спокою й байдужості. Жодний м'яз не рушився на його обличчі, тільки очі дивились похмуро-похмуро. Не хапаючись, Дудник хрипучим голосом проказав:

— Хлопці! Не забувайте мене й України!

Гайдамаки поскидали шапки.

— Не забудем! — гукнув Олесь з запалом, підносячи руку з шапкою вгору. Всі оглянулись на нього, й Олесь засоромився.

Грюкнув залп, і отаман, незграбно ступивши вперед, важко впав навколішки, кілька хвилин залишився в цій позі, а потім простягся лицем до землі.

Олесеві раптом захотілось додому, захотілось спокійно сидіти в своїй кімнаті в теплі й читати. Незабаром дві години — час іти до школи. Олесь похапцем обідає й швидко йде, щоб не спізнитись.

Ось у клас після другого дзвоника входить маленький, старенький вчитель малювання в кашкетці й калошах, щоб не застудитись; за ним кілька чоловік несуть різні приладдя: підставки, орнаменти, гіпсові руки й голови. Всі учні підводяться й кажуть гуртом:

— Шанування й поважання глибокої старості дідуневі Андрію Петровичу, що прослужив сорок сім і три роки.

— Спасибі, голуби мої, спасибі,— каже Андрій Петрович.— Ну, малюйте собі з Богом.

— Андрію Петровичу, можна тихенько заспівати?

— Співайте, тільки не дуже голосно.

Затягують: "Ой у лузі", "Шабленку" . Співають і малюють. Коли співи облишать, починають розповідати що-небудь цікаве, сміються. Андрій Петрович сидить коло груби, гріє старечі кістки й кожного разу неодмінно питає:

— Ну, панове, як же наша революція?

Цього питання вже досить, щоб почалися політичні змагання. А Андрій Петрович під палкі промови тихенько дрімає на стільці. Ніхто його не буде, й йому, сонному, не роблять капостей того, що він нікому не заважає.

Чується дзвоник. Андрій Петрович прокидається, натягає кашкетку й іде до дверей. За ним шикуються увесь клас: хто несе зшитки, хто підставки, хто так іде. Як вийдуть у коридор, то затакують Андрію Петровичу: "Со святыми упокой" і "Вічну пам'ять" . Дідусь іде попереду й радісно сміється: йому приємно, що учні його люблять. А ззаду підіймають догори підставки, ніби то корогви. Так провожають аж до вчительської, а потім...

— Хто ти такий?

Олесь здригнувся; перед ним стояв червоногвардієць, видко, хтось із начальників.

— Гайдамака.

— Я бачу, що не цар. Ти по своїй охоті?

— Так.

— Туди його,— хитнув головою начальник на зв'язаних старшин.

Козаків пустили на волю як несвідомих, а старшинам і Олесеві накинули обвинувачення у змові проти совітської влади, організації бунту й озброєного відпору та повідомили, що везуть їх у Харків на революційний суд.

— Ви знаєте, що революційний трибунал неодмінно засуде вас на страту? — спитав у Олеся гайдамацький хорунжий.

— Мабуть,— байдуже відповів Олесь, але не вірив у можливість своєї смерті. Його більш турбувало те, що йти не було жодної змоги. Черевики так зашкарубли і стали такими тісними, що кожний крок завдавав невимовних страждань. Олесь ішов, ледве тягнучи ноги: ступати було занадто боляче.

По шляху до станції на залізниці Олесь не пройшов і півверсти, як звалився на сніг і рішуче сказав, що далі не може йти. Прибігли червоногвардійці.

— Вставай! — гукнув на Олеся один із них, молодий, зі злими очима й маленькими вусами. — Вставай, блазню! Ач, прокляті гайдамаки! Баламутити народ баламутять, а як лихо, то немоцні які робляться. Вставай не прикидайся!

Олесь знову сказав, що йти не може.

Тоді другий червоногвардієць з ненавистю вдарив його по ногам батоном. Олесеві зробилось боляче й соромно. Ударили його й вдруге і ще дужче. Олесь якимось похапцем схопився на ноги, зробив три кроки й упав, зовсім знесилений і принижений, лицем на сніг. Він не хотів нічого бачити й чути.

Навкруги засміялись.

— Ось вам і гайдамацький генерал!

— А ще по своїй охоті пішов! Бач безсиле яке! З-під матеріної спідниці вирвався. Буржуй!

— Справді що буржуй! Дивіться, пальто з смушевим коміром.

Олесь не стримався; його взяла злість того, що вони знущалися над безсилим і обеззброєним ворогом. Прокляті боягузи! Вміють тільки мирних людей розстрілювати. Він повернувся й сказав:

— А вам заздрісно, що в мене пальто гарне? Так пограбуйте. Ви ж усі колишні злодії та душогуби!

Червоногвардійці оторопіли від таких сміливих слів.

— Е, он воно що,— протягом показав той, що назвав Олеся генералом. — Он він куди!

— Та що ми будемо з ним вожжатись? Багнет під бік, та й край!

— Ні, цього не можна. Знаєш, що зоборонено. А ми його до комісара. Хай розмалює його, як треба. Ходім, ти!

На Олеся найшов запал:

— Не можу я йти.

— Иш, падло! Та я тебе...

Олесь побачив коло грудей вістря багнета, але це не зробило на його жодного враження.

— Коли!

Червоногвардійці почали лаятись і змагатись, що робити з "генералом". Олесь лежав і посміхався, він був переконаний, що Бог не дасть йому загинути. В той же час було приємно бачити, що він несподівано звернув на себе увагу. Олесь з радістю думав, що червоногвардійці ставляться до нього не байдуже, а зі злістю. Нарешті

червоногвардійці з рушниць зробили мари й з лайками й нахвальками понесли Олеся як зраненого, йому було весело. Донесли до воза з харчами й поклали там.

— Стривай, доїдемо до станції,— нахвалялись вони.

Що б його не чекало на станції, а зараз Олесь був радий тому, що їхав. У ногах помаленьку ворушилася кров; Олесь почував це. Його поклали на спину, й тому-то було видко неба. Воно здавалось Олесеві якимсь новим і надзвичайно чудовим, ніби він уперше на віку побачив небо.

— Немов я ніколи не помічав його раніш. Хмарки білі, волохаті, виснуть наді мною й не рушаться. Їду вперед, а як дивиться на небо, то немов стою на місці. Не трусить. Тільки повітря холодне. Фу, чого це так руки заніміли?

Олесь підніс руки до рота й почав дмухати на них. Руки стали нагріватись.

— А як заплющити очі, то здається, що лежиш на постелі. Заснути б, чи що? Де це я? А, мене везуть на станцію, там буде розправа, Я їх образив... Що ж, бити будуть чи уб'ють? Ну, нехай: все до того йде. Звичайно, я бажав цього. Чудна я людина! Зараз силкуюсь пригадати, чого я пішов сюди, чого кладу в домовину батьків — і не можу дати відповіді. А може, вже й померли батьки? Я ж із дому пропав безвісти...

Серце боляче защеміло.

— Все одно, все одно край... Я вже загинув; хоч і не вб'ють тут, то все одно незабаром помру від туберкульозу. Не жити мені... А, Бог... Господи, допоможи, порятуй! Я ж вірю.

Олесь розплющив очі. На небі ті ж хмарки.

"Там високо недосяжний Бог. Він бачить все. А скільки зненависті!.. Я теж ішов людей вбивати, гадав знайти спокій у бою. Мені молитись треба. Нема мені спасення й на тім світі, я загинув. Якось покірливо я все терплю, як плоха тварина. Що падає — те я й беру. Хіба я здобув що-небудь боротьбою, хіба я боровся? "Борітеся — поборете!" — це гасло тієї партії... есерів . А я хіба поборов що-небудь? Я не есер. Я пішов сюди битись... так. Але не во ім'я повинності й боротьби, а з одчаю. Я тварина малодушна. Хе, хіба ж то людина, хто не вміє поставити себе серед інших людей? То ж корова. Ось мене везуть на смерть... Чого ж я не радію? Я ж шукав смерті. Дурень, хіба людина мусить шукати смерті?! То вже не людина, а недолюдок. Розстріляють мене — добре, залишать живим — буду жити, посадять у в'язницю — буду сидіти. Хіба ж я буду пручатись? Я нікчемність! Хе... мене може роздушити кожний. Підійде червоногвардієць, проведе ножом по горлянці — і каюк, нема мене".

Олесь знову почав дмухати на руки.

— Хочеться подумати про дім, але не варто. Ну що мені тепер? Ну, повмирали батьки, і я через годину, день, два, місяць — теж помру. Так що ж? Га? А, Бог... Може, порятує. Господи, прости й помилуй... Ну, я помру, другий помре, третій... Прийде час, повмирають всі мої співучні й учителі. І нічого. Земля не перевернеться. Один раніш, другий пізніш. Господи, заступи мене твоєю благодією. Пречиста діво... Я ж кажу, що це нічого. Смерть — дрібниця. Родився — помер. А перемежок між цими бігунами — життя. Це формула. Підставиш у цю формулу людину — кінець, помре.

Непомітно для себе Олесь заснув. Прокинувся він від голосного крику:

— Вставай! Заснув, шельма!

Олесь схопився, протер очі. Потім засміявся.

— Як же це вийшло, що я заснув? Ви не знаєте, товаришу?

Червоногвардієць похмурився.

— Знаєм вас... підмазується.

"Дурень",— подумав Олесь, і його гарний настрій вмент зник. Все посіріло навколо.

— Ходім до комісара.

— Хіба вже приїхали?

Олесь оглянувся. Дійсно приїхали.

Проти уявлення Олесь комісар був інтелігентна на вигляд людина, не обірваний і обшарпаний, а вдягнений в захисного кольору вбрання, з револьвером і шаблею. Як привели Олесь, комісар одправив усіх із кімнати й запитав:

— Ти ж що це? Гай-да-ма-ка?

Його спокійне обличчя почервоніло й заворушилось. Олесь хитнув головою.

— Га? Молокосос, ланець, хлопча, а вже контрреволюціонер? Буржуй? Ти що ж це, га? Проти кого? Проти великого руського народу? Проти пролетаріату?.. А ти знаєш, що робить народ із зрадниками? — питав комісар, наступаючи на Олесь. — Він їх нищить! Розумієш, як комашню!

Комісар зробив рух рукою, щоб показати, як нарід нищить зрадників; Олесь оступився назад, щоб комісар його не вдарив. Але комісар уже заспокоївся й сів.

— Я представник влади народу й мушу оберігати інтереси його. Так чи ні?

Олесь хитнув головою.

— І я їх бороню, як це личить громадянину. Молодий чоловіче, ви ще зовсім хлопчик, ви юнак. Хіба можуть бути в ваші роки справжні переконання? Ви виростили у буржуазній сім'ї, вас виховали у певному дусі, а ви своїм батькам й повірили. Чого ви самі не придивилися до життя? Ви ж знаєте, що Україна — це тільки причіпка для буржуїв. Їм аби ім'я, аби сховати за чимсь свої егоїстичні інтереси. А ви цього не зрозуміли, молодий чоловіче, й повірили зрадникам. Як же це так, га? Негарно, молодий чоловіче! А потім друге питання: нащо ви ображали наших лицарів-вояків, оборонців від імперіалізму — славетну червону гвардію? А чи ви знаєте...

Далі комісар почав перебирати славні вчинки Червоної гвардії. На столі, за котрим він сидів, стояла склянка чаю. Олесь дивився на неї, й йому дуже захотілось чаю або кави, чогось солодкого-солодкого. Комісар почав розповідати про Маркса й Енгельса. Олесеві ще більше захотілось чаю.

— Ну, та як же? Ви зрікаєтесь своїх переконань!

У Олеся засмоктало під ложечкою, чаю хотілось до нестями. Тому-то його взяла злість.

— Ні від чого я не відрікаюсь. Я боронив інтереси України й буду далі її боронити від усякого гвалту й грабування,— різко промовив він, не

дивлячись на те, що в школі в змаганнях між товаришами він мовчки тримався загальноросійської орієнтації.

Комісар, побачивши, що його красномовство загинуло марно,— а він був дуже переконаний щодо сили свого слова,— образився.

— А, так он як! Україну, кажеш, борониш? Ти побачиш, яка то Україна. Покличте лікаря,— гукнув він крізь двері.

"Навіщо лікаря? Ой, щось цікаве буде",— подумав Олесь з раптовим захопленням; і знову було приємно, що він грає тут не малу роль.

Хвилин з десять шукали лікаря.

Комісар заспокоївся й почав продивлятися папери. Олесь стояв і нудьгував. Ні на що було дивитись; на стінках кімнати не було нічого, крім звичайного й нецікавого розпису потягів, благання Тимчасового уряду про підтримання й напівобірваного плаката позики волі. Вікна кімнати виходили в сад, і дерева, стовпившись коло самих їх, заступали краєвид. Олесь цікавився, навіщо комісар наказав покликати лікаря, й не міг відповісти собі на це питання. Думка про лікаря зовсім захопила Олеся, й він перебирав у голові можливі пояснення.

Міркування обірвалися з приходом самого лікаря, людини невисокої на зріст, з сивиною. Він, видно, недавно снідав або пив чай, бо ще пережовував їжу. За лікарем увійшов червоногвардійський вартовий і став біля дверей. Лікар, привітавшись з комісаром, глянув на Олеся.

— Отеє? — запитав він.

— Так. Як ім'я й прізвище?

Олесь сказав.

— Пишіть,— звернувся комісар до лікаря. — Цього року, 22 січня, покарано на смерть розстрілом гайдамаку по своїй охоті Олесь Привадного за непослух і опір. Присуд виконано на станції Липки об (комісар глянув на дзиґарі) 11-й годині й 45 хвилин на дванадцяту ранку. Лікар такий-то. А я печатку прикладу.

Олесь, почувши свідоцтво про свою смерть, не захвилювався. Просто й в голову не йшло, що жива людина може почути свідоцтво про свою смерть. Він був певний, що скоїлась помилка, й хотілось йому підійти до комісара, плеснути його по плечі й сказати:

— Годі комедіанта з себе вдавати. Я живий!

Потім глянув слідком за комісаром на дзиґарі за своєю спиною на стінці, здивувався, що не помітив їх раніш, і побачив, що вже 11 година й 40 хвилин. Тоді Олесь зрозумів, що через п'ять хвилин він буде лежати на землі, пронизаний десятком куль. Потім його зачеплять мотузкою й потягнуть, може, закопають, а може, й ні. Але обов'язково зачеплять мотузкою. Потім він буде гнити, смердіть, шкіра облізе.

Олесь почув, як почали холонути ноги. Спершу пальці на ногах, потім литки, кульша, живіт, груди. Холод, як хвиля, котився з долу до верху. Очі закрились обрусом, і Олесь помітив, що кімната починає перевертатись. Він енергійно блимнув очима, обрус спав.

"Треба триматись спокійніше, байдужніше... як отаман, а не то — будуть сміятись. Треба молитись. Через кілька хвилин я буду перед судією. Господи, прости за все, прости за злість і за непокірність волі твоєї. Прости мені, як творінню своєму й як немощній людині. А батько, мати?"

Захотілось ридати.

"Хоч би ще годинку пожити, помислити про все. Хоч все одно, все одно... Чекати смерті — катування. Хай зараз, зараз. Господи, прийми мою душу. Треба молитись за комісара, за червоногвардійців... Господи, пробач їм, не відають-бо, що творять".

Холодний піт виступив на чолі.

"А як поставляться до моєї смерті? Хоч хто заплаче? А батько... О, він як не помре, то заплаче. А інші? А товариші? Господи, у мене немає товаришів! Як прикро! В школі відправлять панахиду й забудуть. Усі, усі забудуть. Там... теє... жити будуть, їсти, пити, кохати. А я? Я вже мертвий. Он свідоцтво. За віщо ж я? Мені вісімнадцять років, мені ще жити та й жити... За що мене розстрілювати? А, я сам шукав смерті... Ні, це не може бути! Хто це сказав, що я смерті шукав? Комісар? Бреше він..."

Думки метелицею бігали, ворушились і зникали.

— Адреса батька?

— Якого батька? — запитав Олесь з нахабством.

— Твого.

— Немає у мене ніякого батька. Я нічого не скажу,— відповів він, щоб його залишили й не заважали в ці останні хвилини помислити.

Прийшов гурток червоногвардійців з винтовками, оточили Олеся й повели.

"Що я зробив цим людям, що вони будуть убивати мене? А чи не все одно? Все одно помирати. Прожив би ще десять років, прочитав би ще з п'ятдесят книжок, переночував би ще з десятьма жінками... отже, я вже

все це знаю, все куштував, не варто жаліти. Ні, ні! Боже, прости за думки. Треба молитись. Як? Кому? А, Богові... так".

Олесь почав: "Отче наш" , але зараз же його перепинили суворим окликом:

— Скидай пальто!

Олесь розстебнувся й кинув пальто на сніг. Морозне повітря ударило в груди й залоскотало. Раптом прибуло йому сили, енергії. Хотілось потягнутись добре, випростатись, плигати, бігти, щоб не змерзнути.

— Руки назад!

Зв'язали руки й поставили до стінки.

— Очі зав'язати?

Олесь скупчив усю силу волі й відрікся. Він хотів дивитись на обличчя тих, хто буде стріляти, але не зміг; неприємне почуття від наставлених на його рушниць, а також свідомість того, що ці рушниці будуть стріляти, покорчили його, й він одвів погляд. Одначе встиг роздивитись, що червоногвардієць, який стояв проти нього, цілився йому саме в голову. Олесь перевів очі на небо.

"Вже більш ніколи не побачу. А всі ще будуть жити... А я? За що? Може, впасти навколішки й благати, просити? Може, залишать життя? А як не залишать, то мені все одно. Повзати, цілувати вбрання... Та що це я? Збожеволів? Господи, дай сили!"

Голова горіла, тіло кусав мороз.

— Раз!

— Що це? Команда? Стріляють за третім разом.

Олесь глянув убік і побачив комісара; той командував, червоногвардійці тільки цілились.

"І як у їх руки не задубіли? У мене вже німіють".

Олесь поворушив пальцями за спиною.

"Вже скомандували раз... Ой! Може, бігти? Уб'ють. Спробувати? Ні, буду стояти. А може, пригнутись та побігти? Ганебно. А жити ж хочеться. Чи дуже ж боляче помирати? Ударе, мабуть, дуже. Уже скомандували раз... ще два, а потім кінець".

Олесь прикусив долішню губу, щоб не закричать або не завити від жаху, тупої розпуки й чорної туги. Серце колотилось занадто міцно, аж здригувалась сорочка. Воно поволі, але дуже прудко гнало кров по тілу, так прудко, що Олесеві було важко дихати. Вдаре й стане. Потім знову вдаре так, що затремтить все тіло, болюче задзвенить у вухах і зашумить у голові — й знову спиниться.

— Два!

Серце похапцем пручнулось і боляче вдарило. Перед очима замиготіло. Олесь напружено подався трохи вперед і завмер в цім русі чекання. Коліна тремтіли. В голові була одна думка:

"Зараз, зараз, зараз..."

Увесь він — одне напружене чекання. Серце нервово билось, але Олесь не чув його: він боявся прослухати команду "три", жахнувся, що залп застане його несподівано. Жили на обличчі надулись, очі були розтулені до краю, вуха трошки піднялись, зуби зціпились. Всі почуття сконцентрувались на чеканні слова "три".

— Відставить! Вночі розстріляємо,— гучно крикнув комісар, і всі гвинтівки опустили. Червоногвардійці з реготом підійшли до Олеся, котрий застиг у напруженій позі, і розв'язали йому руки.

— Вдягай пальто!

Олесь нахилився, взяв пальто, вдягся. Він нічого не розумів. Комісар мусив крикнути — "три", червоногвардійці — стрільнути, а він — впасти й померти. Вийшло щось несподіване: комісар гукнув не "три", а щось інше, але що саме — Олесь не розібрав, червоногвардійці не стрільнули, а він не впав і йде кудись живий. Це непорозуміння.

— Що ж це — мене помилювали?

— Не дуже. Сьогодні вночі розстріляємо.

— А чого ж не зараз?

— Щоб ти знав, як Україну боронити.

Олесеві зробилось гірко-гірко. Гірко від почуття того, що якби він не такий нікчемний і нікому не потрібний, то його б зараз же розстріляли. А то з ним можна й погратись — він все одно не вкусить.

Олесь болюче жалкував за тим, що його не вбили...

А ранком другого дня Олеся били шомполами, а потім пустили на всі чотири вітри змученого й знервованого, ображеного й приниженого душею й тілом.

І тоді він не міг вже опанувати себе й плакав.

Собачий Хутір. Серпень, р. 1918